

**ФЕНОМЕН ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ПРАВА,
РЕЛІГІЇ І ПОЛІТИКИ НА ТЛІ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ
ПОЦЕСІВ XVII–XVIII СТ.:
СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ**

І. П. Малютіна

кандидат історичних наук

доцент кафедри суспільних наук

ВНЗ «Національна академія управління»

Постановка проблеми. Емпірично доведено, що основи буття правової реальності мають метафізичний, онтологічний, культурологічний, антропологічний, екзистенціальний характер, і, відповідно, не є предметом виключно правничим. Більш того, вивчення проблематики виникнення і буття правової реальності потребує занурення у питання, що стосуються природи буття, порядку, цивілізації, культури, зрештою, добра і зла, — тобто всього того, що і є основою національної ментальності. В свою чергу, наслідком взаємодії права і ментальності є юридичні артефакти — результат втілення соціально-правових суперечностей і колізій у знаково-символічні форми міфологем, образів, ідей і концептів: «право може бути зрозумілим лише в рамках категорій, які належать до цінностей. Право — це елемент культури, тобто факт, що належить до категорії цінності» [1, с. 16]. Разом з тим правничо-ментальна взаємодія є частиною певного історичного тла. Взаємовплив політики і права, де держава виступає водночас і центром політичної системи і нормативним центром для права є явищем звичним. Зазвичай можемо спостерігати в культурно-історичній ретроспективі функціональне зближення політики і права, що, в свою чергу, впливає і на ментальність народу, а, отже, і спроможність приймати зміни [2, с. 644] «Правителі, котрі, подібно до Юстиніана, дали своєму народові, хай навіть безформенний, звід законів, не тільки стали великими благодійниками своїх народів і з вдячністю розхвалювались ними, а й здійснили цим самим великий акт справедливості» [3, с. 253].

Аналіз досліджень та публікацій. Звернення до тематики дослідження можна простежити у працях М. Костомарова, П. Куліша, М. Драгоманова, Д. Чижевського, О. Кульчицького, О. Ольжича, І. Огієнка та ін. Теоретичною основою статті стали праці А. Колодного, І. Паславського, С. Толочка, О. Шуби, А. Карася, Е. Донченка та Я. Дашкевича.

Мета статті. Проаналізувати історично-культурне середовище XVII–XVIII ст., на тлі якого здебільшого і сформовані ті підвалини

взаємозв'язку політики і права, що дозволили народу самоідентифікуватися і зберегти єдність у періоди бездержавності.

Основні результати дослідження. Процеси взаємовпливів релігії, політики і права суперечливі і часто спірні. Залежно від історичного часу та умов життя народу вони набувають притаманних саме цій добі рис, що і дає підстави для ідентифікації названих чинників, як певних культурно-правових явищ. Окреслимо основні з них. Власне релігія при всій можливій автономності свого функціонування має властивість ототожнюватися з тим, що є найбільш значущими у житті людини, народу, нації. Проблема національно-політичного буття народу була в часі і є сьогодні екзистенційною проблемою життя і смерті, а отже, релігія і політика стають невіддільними одна від одної. Для українців цей взаємозв'язок на різних етапах історичного розвитку посилювався або слабшав, однак існував завжди. Протягом століть суспільно-політична думка підтримувала ідею нерозривної єдності цих суспільних феноменів та благодетності їх взаємного впливу. Релігія пильно наглядала за політикою, а отже, і за правом. За документальними свідченнями ще доби Київської Русі, грішником (у тогочасному юридичному розумінні слово «гріх» мало значення «злочин») вважали навіть воїна, який побував у полоні: «Аще кого имут поганий на рати, и егда воевратится, до постится 50 дни, и молитву взем, комкает» [14, с. 30]. Тобто категорії релігії набували свого сакрального статусу стосовно і політики, і права, хоча не завжди могли бути адекватно реалізованими у процесі політичної та правової діяльності. Складність такого впровадження обумовлювалась як суб'єктивними, так і об'єктивними причинами. Суб'єктивні зводились до особистісного ставлення учасника такої діяльності до всіх трьох форм суспільної свідомості, загалом, і кожної, зокрема. Об'єктивні ж причини виявляли себе в тому, що трактування одних і тих же понять та цінностей у кожній зі сфер релігії, політики та права не є однозначними. Так, релігійне розуміння поняття справедливості, висловлене в Євангелії словами: «А Я вам кажу: «Любіть ворогів своїх, благословляйте тих, хто вас проклинає, творіть добро тим, хто ненавидить вас, і моліться за тих, хто вас переслідує, щоб вам бути синами Отця вашого, що на небі...» [5, с. 10], явно не збігається зі світським його розумінням, політико-правовим і, власне, юридичним. Як бачимо, у християнському розумінні поняття справедливості є глибшим, ніж воно функціонує на поверхні соціального життя і вимагає від своїх послідовників любити у злій людині добро, що є, в ній, або те, на яке вона здатна, і ненавидіти, всупереч їй, те зло, жертвою якого вона стала. Як і безперечним є той факт, що українці виявляють почуття терпимості до тих, хто байдужий до релігії: «Дарма, що він не молиться, він заготовив собі місце на тім світі ділами своїми» [8, с. 14].

Історично-правове тло XVII–XVIII ст. є показовим з огляду на взаємопроникнення релігії і політики. Щодо права, то воно завжди виступає в єдності з політикою. Саме в цей історичний період сформувався спосіб мислення, який можна означити як національний феномен, що згодом виявляв себе не в найкращих політичних рішеннях української державницької еліти щодо релігії і церкви. Йдеться перш за все про розкол на православних і греко-католиків,

зокрема подію кінця 1620 р., коли єрусалимський патріарх Теофан, повертаючись із Москви, висвятив у Києві нову православну церковну ієрархію, на протигагу українській православній церкві, яка у 1596 р. у Бересті пішла на союз (унію) з римською церквою. Ініціатором церковної акції 1620 р. був гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. «Сміємо твердити, – зазначає з цього приводу дослідник І. Паславський, – що реальний розкол церкви стався не 1596 р. у Бересті, коли українська суспільність, поділившись на тих, хто за унію, і тих; хто проти неї, залишалася все ж у рамках єдиної церковно-ієрархічної структури, а 1620 р. у Києві, коли була організована і висвячена паралельна церковна ієрархія на чолі з окремим Київським митрополитом. Лише поява двох паралельних ієрархічних структур різної церковної юрисдикції внесла остаточний розкол в єдине досі українське церковне тіло...» [7, с. 119]. Зауважимо, що на політичне й релігійне мислення безперечно визнаного державотворця XVII ст. Богдана Хмельницького мала вплив саме ця подія. Адже те, що сталося 1654 р., яскраво засвідчило утилітарний підхід Хмельницького до релігії як до засобу досягнення політичних цілей, а не духовної самоцінності українського народу. У цьому сенсі характерне протиставлення «старого теологічного» і «нового юридичного», тобто державно-політичного мислення відзначив С. Плохій. На його думку, саме боротьба між гетьманом Б. Хмельницьким і митрополитом київським С. Косовим (і його поразка) призвела до секуляризації політичного життя в Україні [4, с. 50]. Наслідки цієї перемоги політики над релігією дали про себе знати уже менш ніж через тридцять років після смерті і Б. Хмельницького – у формі остаточної втрати Україною своєї, у тому числі і релігійної самобутності. Таким чином, саме політичні акції гетьманів П. Конашевича-Сагайдачного та Б. Хмельницького стали домінуючим фактором у визначенні долі українського православ'я і у XVII ст., і пізніше. Тож не дивним видається і той факт, що про Б. Хмельницького українські літописи почали говорити в позитивному плані лише після поразки під Полтавою 1709 р., коли імперія, позбавивши Україну автономії, вимагала зручної та позитивної моделі російсько-українських відносин для виправдання своєї колоніальної політики [8, с. 4-5]. Так само не випадково автор «Історії Русів», який з цілком зрозумілих причин побажав залишитися невідомим, піддав Б. Хмельницького осуду за його добровільне підданство російському православному цареві не тільки з політичних, а й з релігійних мотивів [9, с. 14-18]. Узагальнене розуміння політичних акцій XVII ст. щодо українського православ'я висловив один із сьогоднішніх релігієзнавців А. Колодний, який стверджує: «висунувши релігійний фактор як основний у справі приєднання України до Росії, козацтво тим самим знецінило свою боротьбу за національну незалежність і водночас створило сприятливі умови, щоб українське православ'я було поглинуте Московською патріархією» [10, с. 15]. Таким чином, національний феномен взаємозв'язку релігії, політики і права знайшов свій вияв у XVII–XVIII ст. у тому, що вирішальним елементом розвитку його історичної долі стала політика. Ця політика, на разі, була невдалою і, з огляду на інтереси національної безпеки українського народу, маловартісною, а її проведення ще раз підтвердило той загальноісторичний

факт, що втрата народом незалежності духовної веде неминуче до втрати незалежності політичної, а політична недалекоглядність може призвести до руйнування історичної самотності.

У XVIII ст. Київська митрополія перестала існувати навіть у своїй назві, її було ліквідовано, а єпархії передано під юрисдикцію Московської православної церкви. Зрозуміло, будь-який натяк на вияв національних особливостей православ'я кваліфікувався як державний злочин і передбачав покарання у формі заслання на каторгу від 6 до 8 років з позбавленням майна [11, с. 48]. І це при тому, що сам імперський уряд ставився до внутрішнього змісту християнства, суттю якого є ідеал свободи людини, стримано, щоб не сказати негативно. Про це свідчить ідейна позиція голови міжвідомчого таємного цензурного комітету Д. Бутурліна, висловлена ним такими словами: «Не будь Євангеліє так поширеним, то його слід було б заборонити за демократичний дух, ним поширюваний» [12, с. 471].

Можливо саме тому вже в середині XIX ст. імперський уряд негайно зреагував покараннями М. Костомарова, П. Куліша, Т. Шевченка та інших членів Кирило-Мефодіївського товариства власне і за те, що вони дозволили собі в особливій мірі наголосити на свободолобивій суті християнства. Твердженню офіційного православ'я про те, що «кожна влада від Бога», а значить, й імперська влада над українцями в Україні, вони протиставили своє розуміння: «неправда... ніби встановлено від Бога, щоб одні панували й збагачувалися, а другі були-в неволі: і злиднях, бо не було б цього, якби щиро приймали Євангеліє... Тільки там свобода, де дух Христовий!» [13, с. 5–6]. Таким чином, твердження М. Костомаров збігається з тим, яке висловив свого часу Гегель, назвавши християнство релігією свободи [3, с. 402]. Навіть найбільші теоретики національно-визвольного руху в Україні, якими були, зокрема, М. Драгоманов та М. Грушевський, не побачили в релігійному факторі можливості реалізації державно-політичного інтересу. Фраза М. Грушевського «Обійдемося без попів» визначила напрям тієї політики молоді Української держави, яка, відштовхнувши національно-державні прагнення новонароджуваної української автокефальної православної церкви, залишивши її і надалі напризволяще під юрисдикцією Московської патріархії, тим самим прискорила падіння власної держави. Очевидно має рацію відомий історик Я. Дашкевич, коли характеризує М. Грушевського у двох різних іпостасях — як об'єктивіста у сфері наукової діяльності, і як романтика у політиці [14, с. 347-348].

Висновок. VII–XVIII ст. української державотворчої історії можна вважати ключовими у формуванні правового мислення та його еволюції від гармонійного співіснування всіх його елементів до деформації і частковості функціонування окремих із них, що зводиться до секуляризації політико-правової діяльності, поступового, а то й різкого домінування політичних чинників. Ставлення до зазначеного феномена з боку різних течій національної суспільно-політичної думки в умовах бездержавності було неоднозначним. Так, на тлі народницького напрямку суспільно-політичної думки одні (автор «Історії Русів», М. Костомаров та ін.) бачили можливість реалізації національного

інтересу в руслі релігійно-церковного відродження в Україні, інші (М. Драгоманов, М. Грушевський) таких можливостей не бачили. І нині взаємозв'язок між історією і правом є, як і в минулому, складним і суперечливим. З одного боку, завдяки незалежності Української держави поступово ліквідується та неповнота правової культури, яка мала своїм наслідком «звуження національного менталітету і заниження його продуктивної діяльності» [15, с. 220]. З другого, — поступово взаємозв'язок між правом й ментальністю слабшає в силу глобалізаційних процесів. На цей факт звернув увагу Райнгольд Циппеліус, стверджуючи, що «уявлення про те, що право розвивається з духу народу, неадекватне реальним відносинам суспільства, оскільки цей погляд випускає з поля зору те, що в сучасному праві значне місце посідає компонент раціонального, планомірного формування. У складних та швидко змінюваних відносинах сучасного суспільства право розробляється під впливом рішень, які навряд чи беруть до уваги «дух народу» [17, с. 23].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Радбрух Г.* Философия права / Густав Радбрух / [пер. с нем.] – М. : Международные отношения, 2004. – 240 с.
2. *Вебер М.* Избранные произведения / М. Вебер / [пер. с нем.; сост., общ. ред. И послесл. Ю.Н. Давидова; предисл. П.П. Гайденко]. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с. – (Социологическая мысль Запада).
3. *Гегель Г.В.Ф.* Философия права / Г.В.Ф. Гегель / [пер. с нем.; ред. и сост. Д.А. Каримов и В.С. Нерсесянц] / авт. вступ. ст. и примеч. В.С. Нерсесянц. – М. : Мысль, 1990. – 524 с. – (Философское наследие).
4. *Толочко О.* Образ «чужинця» в картині світу домонгольської Русі / Олексій Толочко // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* – К.: Інститут української археографії АН України, 1992. – Т. I. – С. 26-46.
5. *Євангеліє від Матвія* / [упоряд. і прим. Л.М. Мяснікової]. – Львів : Каме-
няр, 1991. – 55 с.
6. *Колодний А.М.* Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стан / А.М. Колодний, Л.О. Филипович. – Львів : Логос, 1996. – 184 с.
7. *Паславський І.* Між Сходом і Заходом. Нариси з культурно-політичної історії української церкви / Іван Паславський. – Львів : Вид. підприємство «Стрім», 1994. – 44 с.
8. *Сисин Ф.* Мінливий образ гетьмана / Франк Сисин // *Критика.* – 1998. – Ч. 12 (14). – С. 4-8.
9. *Кониский Г.* История Русов / отв. ред. В.А. Замлинский; реприн. воспроиз-
вед. изд. 1846 г. – К. : РИФ «Дзвін», 1991. – 46 с.
10. *Колодний А.* Релігія в контексті історії і культури українського народу / А. Колодний // *Релігія в Україні. Дослідження. Матеріали.* – Т. I. – Львів : Логос, 1992. – С. 9-16.
11. *Шуба О.В.* Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз) / О.В. Шуба. – К. : Криниця, 1999. – 324 с.
12. *Русское православие: вехи истории* / [науч. ред. А.И. Клибанов]. – М. : Политиздат, 1989. – 719 с.
13. *Костомаров М.* Книга битія українського народу / М. Костомаров // К., 1991. – № 10. – С. 3-8.

14. *Дашкевич Я.* Михайло Грушевський як особа і особистість / Я. Дашкевич // Дашкевич Ярослав. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури. — Львів : Львівське відділення ІУАД ім. М.С. Грушевського НАНУ; ЛНУ ім. І. Франка, 2006. — С. 346-351.

15. *Карась А.* Душа культури і дух мислення / Анатолій Карась // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка, Т. ССХХІІ, Праці історико-філософської секції. — Львів : Атлас, 1991. — С. 216-246.

16. *Циппеліус Р.* Філософія права: Підручник / Райнгольд Циппеліус — [пер. з нім.]. — К. : Тандем, 2000. — 300 с.

17. *Донченко Е.А.* Фрактальная психология (Доглубинные основания индивидуальной и социентальной жизни) / Е.А. Донченко. — К. : Знання, 2005. — 323 с.

18. *Уилсон Р.* Психология эволюции / Антон Роберт Уилсон — [пер. с англ.]. — М. : София, 2008. — 304 с.

Малютина І.П. Феномен взаємозв'язку права, релігії і політики на тлі державотворчих поцесів XVII–XVIII ст.: спроба реконструкції

У статті розглянуто феномен взаємозв'язку релігії, політики та права, який знайшов свій вияв у державотворчих процесах XVII–XVIII ст.; головна тенденція його розвитку зводилася до різкого домінування політики над релігією, що призвело до неминучої втрати особності українського народу спочатку релігійної, а згодом і політичної.

Ключові слова: державотворення, релігія, політика, право, ментальність, національний феномен.

Малютина И.П. Феномен взаимосвязи права, религии и политики на фоне государственных поцессов XVII–XVIII ст.: попытка реконструкции

В статье рассмотрены феномен взаимосвязи религии, политики и права, который нашел свое выражение в процессах XVII–XVIII в.; главная тенденция его развития сводилась к резкому доминированию политики над религией, что привело к неизбежной потере самобытности украинского народа сначала религиозной, а затем и политической.

Ключевые слова: государство, религия, политика, право, ментальность, национальный феномен.

Maliutina I.P. The phenomenon of relationships between law, religion and politics against the state building process of the 17th–18th cent.: an attempt at reconstruction

The article considers the phenomenon of relationship between religion, politics and law, being revealed through the state building process of the 17th – 18th cent. The key trend of its development resolved into the strong predominance of politics over religion, which had resulted in the inevitable loss of the Ukrainian identity, first religious and later on political.

Keywords: state building, religion, politics, law, mentality, national phenomenon.

Стаття надійшла до редакції 21.11.2012.